

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԵՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

Սյունյաց թագավորության փառքի ու հոգևոր վեհուկության խորհրդանիշ Վահանավանքը հարուստ է վիմագրություններով:

Վահանավանքի վիմագրերի նկատմամբ առաջինը հետաքրքրություն դրսևորել է հետագայի արքեպիսկոպոս, Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ, ազգային-հասարակական գործիչ, հայ եկեղեցական իրավունքի մասնագետ Ներսես Մելիք-Թանգյանը՝ Շուշիից Նախիջևան ուղևորվելիս: Նա թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր-Դար» օրաթերթում հրատարակել է Վահանավանքի 1086 թ. շինարարական վկայագիրը, նաև ակնարկել Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի արձանագրության առկայության մասին¹:

Երիտասարդ Ն. Մելիք-Թանգյանի ընդօրինակությունը՝ նույն սխալներով ու թերություններով, իրենց աշխատություններում են գետեղել Ղևոնդ Ալիշանն² ու Կարապետ Կոստանյանը³:

Վահանավանքի վիմագրերը գիտական պահանջներին համապատասխան հավաքել ու հրատարակել է անխոնջ վիմագրարգետ Սեդրակ Բարխուդարյանը: Նա «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի II պրակում Վահանավանքից գետեղել է հինգ արձանագրություն⁴, որոնք ընդօրինակել է, ինչպես ինքն է գրում. «Այն բոլոր շինություններից, որոնցից այժմ կիսափուլ վիճակում մնում են մի եկեղեցի ու գավիթ, որոնց կտուրներն ամբողջովին և հարավային պատերի էլ մեծ մասը փլել են. գավթի առաստաղից մնացել են բաց տարածության մեջ մեծամեծ քարերով շարված երկու հիանալի կամարներ: Սրանցից արևմուտք մի հարյուր մետր հեռու, նույնպես կիսափուլ վիճակում մնացել են Շահանդուխտի շինած եկեղեցին, Ժայռին կից, կամարների վրա, որպես երկրորդ հարկ, սրա էլ կտուրն ամբողջովին և արևելյան պատը կիսովին փլել են: Շրջապատի փլատակները ծածկված են խիտ անտառով»⁵:

¹ «Նոր-Դար», 1891, № 159, էջ 2:

² Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893: Վերահրատարակությունը՝ նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ Սյունիքի մարզպետ Սուրեն Խաչատրյանի, Երևան, 2009, էջ 296:

³ Վիմական տարեգիր: Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 25:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի, Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 138-139:

⁵ Նույն տեղում, էջ 137:

Այսպիսի ավերակ ու անմխիթար վիճակում էր գտնվում Սյունյաց թագավորութայն փառքի տաճար Վահանավանքը, երբ 1966 թվականից տեղում իր հնագիտական գործունեությունն սկսեց երիտասարդ գիտնական Գրիգոր Գրիգորյանը: Ավելի քան չորս տասնամյակ տևած պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք էապես հարստացրին Վահանավանքի վիճագրական ժառանգությունը՝ քարակերտ բնագրերի թիվը հինգից հասցնելով մոտ 80-ի: Նորահայտ վիճագրերը գիտական շրջանառության մեջ են դրվել Գ. Գրիգորյանի մի շարք աշխատությունների միջոցով¹:

Դրանք կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում ոչ միայն հայ ժողովրդի միջնադարյան անցյալի, Բաղաց թագավորության, Հայադավանքի, Սյունիք-Արցախ առնչությունների, այդ երկու հզոր նահանգների միջև ձևավորված ռազմաքաղաքական դաշինքի ուսումնասիրություն, այլև Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու պատմության համար:

Այդ արձանագրություններից նախ և առաջ ակնբախ է Սյունյաց աստվածասեր արքաների ու բարեպաշտ թագուհիների եկեղեցաշեն գործունեությունը:

Վահանավանքի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կաթողիկեի «սյունապատից դեպի գավիթ տանող հարավարևմտյան մուտքի աջակողմյան պատին, ներքուստ»² վեց տողով փորագիր արձանագրությունից իմանում ենք, որ 1046 թ. Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի (1040-1051) և նրա եղբայր Գրիգորի ջանքերով շինվել են եկեղեցին, սրահն ու ժամատունը³: Գ. Գրիգորյանն իրավացիորեն նկատել է, որ բնագրում օգտագործված «չինոդի» բառը պետք է հասկանալ վերանորոգել իմաստով, քանի որ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ՝ եկեղեցին՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով, հայոց 360 թվականին (+551= 911 թ.՝ Ա.Մ.) հիմնարկել է Բաղաց Ձագիկ իշխանի որդի Վահանը, իսկ մեծ աղոթարան-սրահն ու գեղեցիկ հորինվածքով գավիթ-ժամատունը՝ նրա եղբորորդի Վահան վանահայրը՝ նախքան

¹ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, Լրաբեր 79, 1970, № 2: Նույնի՝ Новонайденные надписи Ваанаванка, ՊԲՀ, 1972, № 1: Նույնի՝ Ստեփանոս Օրբելյան, ՊԲՀ, 1976, № 4: Նույնի՝ Վիճագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, № 2: Նույնի՝ Վահանավանք, Երևան, 2007:

² Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 47:

³ Նույն տեղում:

(958 թ.՝ Ա.Մ.) Տաթևի եպիսկոպոս դառնալը¹, նույն ինքը՝ հետագայի հայոց կաթողիկոս Վահան Ա Սյունին՝ 968-969²:

Հետևապես 1046 թվականը պետք է համարել Վահանավանքի երկրորդ փուլը՝ ծաղկման շրջանը, երբ ընդլայնվում ու հզորանում էր վանական համալիրը: Իրա վկայությունը 1086 թ. շինարարական արձանագրությունն է, որով Սյունյաց Շահանդուխտ Բ թագուհին (1051-1116) հայտնում է, որ ինքն ու իր քույր Կատան շինեցին ս. Աստվածածին եկեղեցին³: Բացի այս կրկնահարկ աղոթարանից Սյունյաց բարեպաշտ տիրուհիները, համաձայն ենթադրյալ սեղանատան արձանագրության, կառուցել են ևս երեք եկեղեցի՝ ս. Հարություն, ս. Սիրոն, ս. Նախավկա⁴: Աղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով դժվար է որոշել այդ եկեղեցիների տեղադրության հարցը, բայց պետք է ենթադրել, որ դրանք եղել են և՛ Վահանավանքի տարածքում, և՛ դրանից դուրս:

Սյունյաց աշխարհում եկեղեցաշեն գործունեությունը խաթարվում է հայոց արևելյան կողմեր սելջուկյան արշավանքների պատճառով: Այս ընթացքում է, որ Աղվանից կաթողիկոս Ստեփանոսը, համաձայն Վահանավանքի ս. Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցու հուշակոթողի արձանագրության, «նեղեալ ի տաճկաց» եկավ ու հանգչեց «Աստուածասէր թագուհեայ Շահանդխտոյ և Կատանին շինած եկեղեցոյս գաւթիս»⁵: Նույնն է հիշատակում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը⁶, ինչը խոսում է այն տեսակետի օգտին, որ Սյունյաց պատմիչը եղել է Վահանավանքում և տեղում ծանոթացել արձանագրությանը:

Ղ. Ալիշանն այս տարեթիվ չունեցող արձանագրության ժամանակը համարում է 1091 թվականը⁷: Բ. Ուլուբաբյանը Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի Կապան տեղափոխվելը կարծում է կատարված 1086-1096 թվա-

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի, Թիֆլիս, 1910, էջ 238-240:

² Ըստ Ասողիկի, Մատթեոս Ուռնայեցու ու Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Վահան Ա Սյունեցին գահակալել է 5 տարի (տե՛ս Քրիստոնյա Չայաստան: Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 949): Կարծում ենք, որ պատմիչները նրա գահակալության տարիները հաշվել են կաթողիկոս դառնալուց՝ 968 թվից մինչև մահը՝ 972 թ.՝ ներառյալ:

³ «Նոր-Ղար», 1891, № 159: Ղ. Ալիշան, Սիսական, 296, Դիվան II, էջ 138: Վիմական տարեգիր, էջ 28: Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 71: Նախնական հրատարակիչները սխալ են կատարել «Աշոտկա վասն» բառանջատումը՝ այն վերծանելով «Աշոտ կավասն», ինչը հանգեցրել է շփոթ մեկնաբանությունների: Մասնավորապես, մեծավաստակ լեզվաբան Հր. Աճառյանը «կալաս» կարծել է Սյունյաց Աշոտ իշխանաց իշխանի տիտղոս (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1973, էջ 561):

⁴ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 63:

⁵ Դիվան, II, էջ 139: Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 72:

⁶ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 241:

⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսական, 296:

կանների միջև¹: Ըստ Վ. Աբրահամյանի՝ Ստեփանոս Ա-ն գահակալել է 1077-1103 թթ.² :

Դժվար չէ ենթադրել, որ Աղվանից կաթողիկոսը հետապնդվում էր Գանձակում հաստատվող սելջուկ-թուրքերից, որոնք XI դ. վերջին քառորդում նեղելով Փառխոստ-Աղվանքի իշխանությունը՝ աստիճանաբար բռնազավթում էին Արցախ աշխարհը:

Ստեփանոսն այն բարձրաստիճան հոգևորականն է, որը 1081 թ. Հաղպատի վանքում Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուրիկե Ա Բագրատունու (1050-1089) գլխավորությամբ հրավիրված տեղական ազգային եկեղեցական ժողովում բուն Հայաստանի կաթողիկոս է օծել Շիրակի եպիսկոպոս Բարսեղ Ապիրատյանին (հետագայի հայոց հզորագույն կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցի՝ 1105-1113):

Վահանավանքի ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթում գտնվում է սրածայր գլխամասով տապանաքար՝ հարթ մակերեսին՝ «Հասան» մակագրությամբ: Գ. Գրիգորյանի քննությամբ՝ Հասանը Բաղայ Սենեքերիմ թագավորի (1072-1096) զորապետն է, Սյունյաց մեծ իշխանը,³ որը Գանձակի Ֆաղլուն լուն (Փատլուն) ամիրայից իր արյամբ ազատագրել է «գլուխակալ գալառն» ու Տաթևի վանքին վերադարձրել Նորաշինիկ և Ձեռատիվան գյուղերը, որոնք «վաղ ժամանակօք տուեալ էին ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Տաթեւոյ»⁴: Սենեքերիմն իր հերթին հաստատել է զորապետի վճիռը՝ Տաթևի վանքին վերադարձնելու այն գյուղերը, որ Հասանն ազատագրել էր «ի Տաճկաց... իւր արեամբն»⁵:

Սյունասրահում գտնված կարմրավուն մի քարի վրա արձանագրված է «Դինար»: Մեզ ծանոթ հայկական աղբյուրներից Դինար հայտնի չէ: Ըստ վրաց մատենագիրների՝ Դինարը Սամցխե-Մեսխեթի իշխանաց իշխան Գուրգենի քույրն էր (X-XI դդ), որը «փոխադրեց Հերեթը հայոց հերձվածից դեպի ուղղափառություն»⁶, ասել է թե Հերեթի հայերին դավանափոխ արեց՝ նրանց քաղկեդոնական դարձնելով:

Գ. Գրիգորյանի կարծիքով՝ Դինարը «ամուսնացած էր Սյունիքի ակառնավոր իշխան Ատրներսեսի հետ և վախճանվելուց հետո թաղվել է Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում»⁷:

¹ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 97:

² Տես Յայ եկեղեցու պատմություն, մասն Ա, աշխատասիրությամբ Եզնիկ եպիսկոպոս Պետրոսյանի, ս. էջմիածին, 2002, էջ 185:

³ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 45:

⁴ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 326:

⁵ Նույն տեղում, էջ 327:

⁶ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 98:

⁷ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 50:

Քաղկեդոնականությանը հարելու մեջ է մեղադրվել նաև Վազան Ա Սյունի կաթողիկոսը (968-969), որը հոգևոր կոչումն ստացել էր Վազնավանքում, և ինչպես վերն ենք ասել, իր վանահայրության տարիներին նպաստել վանքի հզորացմանը:

Նա, մասնավորապես, մեղադրվում էր պատկերապաշտությանը հովանավորելու մեջ այն աստիճան, որ նրա աթոռակալության տարիներին ս. Սեղանից մի կողմ էր մղվել ս. Խաչի նշանը՝ տեղը զիջելով ս. Աստվածածնի պատկերին, իսկ բյուզանդական ու վրացական եկեղեցիների նմանակամբ՝ ս. Պատարագի խորհուրդը մատուցվում էր սրբապատկերների օգտագործմամբ:

Վազնավանքի արձանագրությունները մեզ հնարավորություն են ընձեռում՝ կազմելու տեղի սուրբ ուխտի վանահայրերի մոտավոր ժամանակագրությունը.

1. Տէր Վազան Նախաշինող՝ 911-930-ական թթ.
2. Վազան Սյունի՝ 930-ական – 958 թթ.
3. Հայր Խիկար՝ 959 – 970 թթ.
4. Հայր Յովանէս՝ 970-997 թթ.
5. Ստեփանոս եկեղեցւոյն¹ 1000 -ական –1033 թթ.
6. Հայր Ստեփաննոս՝ 1040-ական – 1060-ական թթ.
7. Գէորգ եկեղեցւոյն՝ 1060-ական – 1091 թթ.
8. Հայր Եղուտ՝ 1091 – 1094 թթ.
9. Հայր Գրիգոր Երիցուվանացի² 1094 – 1102 թթ.:

Վանքի վիճաբերում հիշատակվում են նաև կրոնավորներ³, երեցներ, քահանաներ:

¹ «Եկեղեցւոյն» նշանակում է եկեղեցու առաջնորդ, վանահայր: Այդպես է կոչվել Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը (613-628) Վաղարշապատի ս. Դռնիսիմե եկեղեցու վիճագրում (տե՛ս **Ի. Օրբելի**, *Избранные труды*, Ереван, 1963, стр. 406-408.

² Երիցուվանքն այժմյան Սյունիքի մարզի Կապանի ենթատարածքի Արծվանիկ գյուղն է (տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, *Վահանավանք*, էջ 66):

³ Պատմիչը Վահանավանքի հիմնադրման ժամանակ շեշտում է տեղում ավելի քան 100 սրբակրոն եղբայրների գոյության փաստը (տե՛ս **Ստեփաննոս Օրբելեան**, էջ 239):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱԴՔՅՈՒՐՆԵՐ

Սյունյաց թագավորության հոգևոր կենտրոնն Վահանավանքը հարուստ է վիմագրերով, որոնց թիվը պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանն ավելի քան չորս տասնամյակների ընթացքում կատարված պեղումների արդյունքում 5-ից հասցրել է 77-ի: Դրանք ոչ միայն քաղաքական, այլև հայ եկեղեցու պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են: Դրանցում արտացոլված են Սյունյաց թագավորների ու թագուհիների եկեղեցաշեն գործունեությունը, սելջուկյան արշավանքների ժամանակ հայ բարձրաստիճան հոգևորականության հալածական վիճակը, ժողովրդի զինված պայքարը եկեղեցու հողատիրական իրավունքների վերականգնման համար և այլն:

Վահանավանքի վիմագրերով կարելի է կազմել տեղի հոգևոր առաջնորդների մոտավոր ժամանակագրության ցանկը՝ X-XII դ.դ.:

SUMMARY

THE EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS OF VAHANAVANK AS SOURCES OF ARMENIAN CHURCH HISTORY

Vahanavank, the glorious spiritual centre of the kingdom of Syunik, is rich in inscriptions. Prof. Grigor Grigoryan has unearthed many such inscriptions in excavations spanning four decades, raising the total of deciphered inscriptions from 5 to 77.

The inscriptions constitute an important primary source for both political and ecclesiastical history. They provide evidence of the persecution of high-ranking clergy during the Seljuk invasions, the Armenian peoples armed struggle to restore land ownership rights cue.

The inscriptions of Vahanavank makes it posited to reconstruct the chronological tables of local religious leaders during the X-XII cc.